

Ontdekking van een populatie van de Kempense heidelibel (*Sympetrum depressiusculum*) in het Nationaal Park Weerribben en Wieden (Nederland)

Dolf Ramaker & Ana Travník

Introductie

De Kempense heidelibel *Sympetrum depressiusculum* (Selys, 1841) (figuur 1) is de enige in Nederland en België voorkomende libel die op de Europese Rode Lijst staat (Kalkman et al. 2010) en wel als Kwetsbaar (Vulnerable). Hoewel de soort in West- en Midden-Europa sterk achteruitging, zijn er geen aanwijzingen dat ze in tegenstelling tot België (De Knijf et al. 2006), in Nederland ooit vrij verspreid voorkwam of plaatselijk erg talrijk was (Nederlandse Vereniging voor Libellenstudie 2002, Bouwman et al. 2008). Vermoedelijk is de aanwezigheid van de soort in het zuiden van Nederland, in casu Noord-Brabant vooral afhankelijk geweest van zwerfende dieren afkomstig van de nabijgelegen populaties in de Belgische Kempen. In 2013 werden in de rietlanden van de Weerribben (prov. Overijssel) enkele tientallen dieren waargenomen, waaronder ook pas uitgeslopen exemplaren en een tandem. Dit is meteen de eerste vondst van een populatie in Nederland buiten het grensgebied met België en wellicht ook de grootste ooit voor Nederland.

Een populatie Kempense heidelibel in de Weerribben

Op 7 september 2013 werd er een libellenexcursie georganiseerd in de Weerribben, waarbij Klaus-Jürgen Conze, Sabine Senkel, Herman de Heer en beide auteurs aanwezig waren. Ten zuidwesten van Kalenberg werd door de tweede auteur (AT) een eerste exemplaar van de Kempense heidelibel aangetroffen, waarna in hetzelfde rietlandje nog vier andere dieren gevonden werden. Dit waren alle nog niet volledig uitgekleurde wijfjes. Gedurende twee vervolgcursies werden nog 25 dieren aangetroffen (figuur 2), waaronder enkele in tandem. Een oproep op waarneming.nl resulteerde in verschillende extra waarnemingen

(pers. med. Peter de Boer; data ingegeven in de invoermodule waarneming.nl) verspreid over het gebied, met onder meer een cluster van waarnemingen in het zuidwestelijk deel van de Weerribben (figuur 3) (pers. med. Eric Roeland). Ook in 2014 zijn bijna alle waarnemingen afkomstig van de omgeving ten zuidwesten van Kalenberg en van het zuidwestelijk deel van de Weerribben (figuur 4). In de onderzochte geschikte gebieden in het Woldlakebos en in het noordwestelijk deel van de Weerribben werden slechts een paar individuen (zwerfers?) aangetroffen.

Het maximaal aantal exemplaren van de Kempense heidelibel (*S. depressiusculum*) per decade (periode van 10 dagen) in de Weerribben werd berekend, door het hoogste aantal waargenomen dieren per waarnemer op een dag over het gehele gebied te gebruiken (figuur 5). Hierbij werd er door de verschillende waarnemers steeds voor gezorgd dat een bepaald gebied geen tweemaal werd geteld en dat de dieren alleen op de heenweg en niet ook op de terugweg werden geteld. Hiervoor benutten we de waarnemingen zoals in waarneming.nl werden ingevoerd. Deze manier van werken geeft een vrij goed beeld van de aantallen dieren die per decade in de Weerribben aanwezig waren. Omdat de Kempense heidelibel pas in september 2013 voor het eerst werd waargenomen in de Weerribben, zijn er ook geen aantallen bekend uit de decaden van juli en augustus 2013. In 2014 werd de Kempense heidelibel vanaf eind juli waargenomen. De hoogste aantallen werden waargenomen in de eerste decade van 2014, toen op 6 augustus niet minder dan 87 exemplaren werden geteld. Dit is ook de periode waarin het meest intensief naar de soort werd gezocht. De aantallen getelde dieren in september 2013 en 2014 zijn vrijwel gelijk, waarbij in 2013 wel hogere aantallen

Figuur 1. Volwassen mannetje van de Kempense heidelibel (*Sympetrum depressiusculum*). Weerribben, 5 augustus 2014.

Adult male of Sympetrum depressiusculum. Weerribben, 5 August 2014 (Foto: Dolf Ramaker).

dieren later die maand werden geteld dan in 2014. In 2013 werd er tweemaal twee tandems waargenomen. In 2014 werden tot maximaal 15 tandems in een gebied waargenomen. Gerichte zoekacties naar exuviae op 29 juli en op 5 en 8 augustus 2014 leverden samen 10 huidjes (figuur 6) op, waarmee succesvolle voortplanting is aangetoond (pers. med. Ewoud van der Ploeg, Peter de Boer en Tim Termaat). Ook zijn enkele net uitgeslopen dieren (teneralen) aangetroffen (zie ook

De Weerribben

De Weerribben is een groot laagveenmoeras in de Kop van Overijssel op slechts een paar km van de voormalige Zuiderzee. Het maakt samen met de nabijgelegen Wieden deel uit van het Nationaal Park Weerribben - Wieden. In het verleden was dit een sterk gevarieerd landschap, waar rivierklei, zeelei, hoogveen, laagveen en stuwwallen elkaar afwisselden. Menselijke exploitatie vond

plaats vanaf de late Middeleeuwen, waarbij de 'woeste grond' getransformeerd werd in landbouwgrond. In het begin van de 20e eeuw bestond de economische activiteit daar deels uit veeteelt en visserij, maar vooral uit winning van turf, Riet (*Phragmites australis*) en mattenbies (*Schoenoplectus lacustris*), door een veelal in schrijnende omstandigheden levende arbeidersbevolking. De turfwinning en de wetgeving hierover zijn de hoofdoorzaken van het huidige landschapspatroon.

De libellenfauna van de Weerribben behoort de laatste jaren tot een van de allerbest onderzochte in Nederland. Dit heeft ongetwijfeld te maken met het talrijk voorkomen van alle laagveensoorten en de aanwezigheid van enkele zeldzame soorten, o.a. de Noordse winterjuffer (*Sympecma paedisca*) en de Gevlekte glanslibel (*Somatochlora flavomaculata*). De grote waarde van dit uitgestrekte laagveengebied samen met de grote interesse voor libellen heeft al meermaals geleid tot de ontdekking van verdwenen gewaande soorten, zoals de Donkere waterjuffer (*Coenagrion armatum*) in 1999 (Van der Heijden 2000) en de Sierlijke witsnuitlibel (*Leucorrhinia caudalis*) in 2010 (Muusse & Veurink 2011).

Biotoop in de Weerribben

Bijna alle waarnemingen zijn afkomstig van rietvelden. Geschikte locaties zijn enkele aren groot en kunnen getypeerd worden als Veenmosrietland (*Pallavicinio-Sphagnetum*) en trilveen. De vindplaatsen worden deels omzoomd door ribben die als dijkes om de rietvelden heen liggen (figuur 7). Op verschillende van die locaties komt er een gesloten veenmoslaag (*Sphagnum*) voor, terwijl op andere plekken het veenmos was afgegraven waardoor de veenbodem kaal was. Op sommige locaties lag het waterpeil enkele centimeters boven het maaiveld. De ribben hadden soms een ruderaal karakter, ten gevolge van de mineralisatie van het plagsel afkomstig uit de aangrenzende rietpercelen dat in de ribben is verwerkt. Deze ribben worden in de zomer eenmaal gemaaid waarbij het maaisel veelal verbrand wordt op vaste plaatsen op de ribben. Verschillende van deze rietvelden zijn in gebruik als productierietland. Hoewel geschikte locaties ogenschijnlijk overal in de Weerribben voorkomen, blijken waarnemingen van meerdere dieren beperkt te zijn tot het zuidwestelijk deel en de omgeving van Kalenberg. Maar het valt

niet uit te sluiten dat de Kempense heidelibel ook op andere plaatsen voorkomt in dit zeer uitgestrekte en niet overal even toegankelijke Nationaal Park.

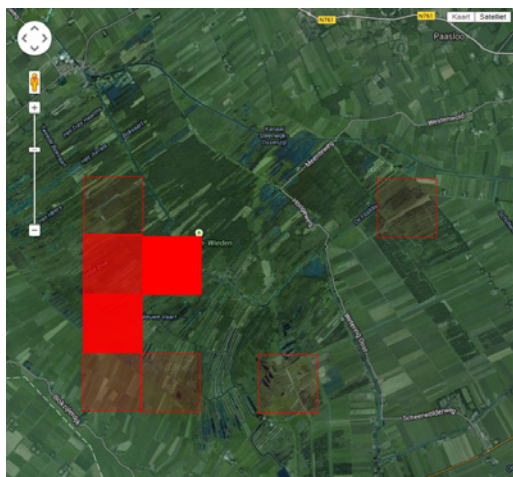
In de omgeving van de vindplaatsen wordt het waterpeil kunstmatig beheerd. Om voldoende opslagcapaciteit tijdens de winter te hebben, verlaagt het waterschap Reest en Wieden het peil in de winter met gemiddeld 10 cm om dat dan vanaf half april weer te laten stijgen met 10 cm. Daarbij worden door riettelers op perceelsniveau bijkomende maatregelen genomen voor het optimaliseren van het waterpeil ter bevordering van de rietteelt en het beheer van de rietvelden. Dit resulteert in hoge waterpeilen (plas-dras situaties) tijdens het vegetatie seizoen (april-augustus) en lage peilen in de oogsttijd (najaar en winter).

Het gevoerde waterbeheer in de Weerribben waarbij er gezorgd wordt voor een laag waterpeil in de winter, zodat de voortplantingslocaties grotendeels droog komen te staan, en een hoog waterpeil in de zomer, komt een soort als

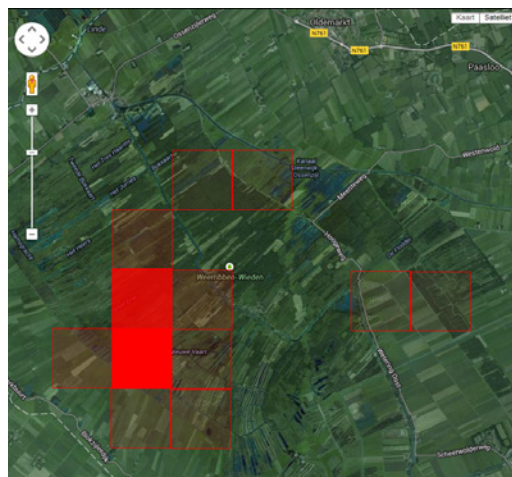
Figuur 2. Tenaal mannetje Kempense heidelibel (*Sympetrum depressiusculum*) dat lokaal uitsloopt. Weerribben, 5 augustus 2014.

Teneral male of Sympetrum depressiusculum, emerged locally. Weerribben, 5 August 2014 (Foto: Dolf Ramaker).

Figuur 3. Kaart van geregisteerde waarnemingen van de Kempense heidelibel (*Sympetrum depressiusculum*) in de Weerribben in 2013.

Map of reported observations of *Sympetrum depressiusculum* in de Weerribben, The Netherlands, in 2013 (Bron/source: www.waarneming.nl).

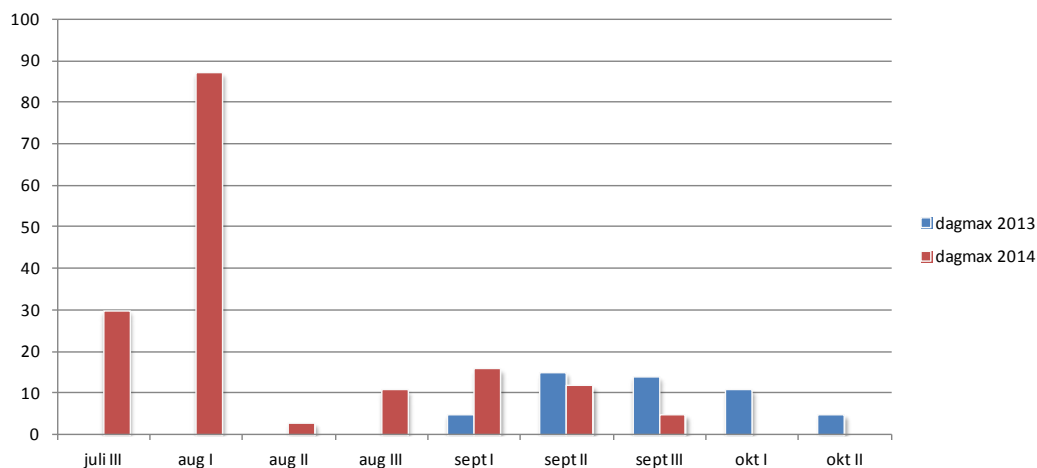
Figuur 4. Kaart van geregisteerde waarnemingen van de Kempense heidelibel (*Sympetrum depressiusculum*) in de Weerribben in 2014.

Map of reported observations of *Sympetrum depressiusculum* in the Weerribben, The Netherlands, in 2014 (Bron/source: www.waarneming.nl).

de Kempense heidelibel zeker ten goede. Ook structuurrijke verlandings- of moerasvegetaties als veenmosrietland en trilveen lijken vrij geschikt voor de Kempense heidelibel. Hierdoor lijkt de commerciële rietteelt onbedoeld een uitstekend habitat voor deze soort opgeleverd te hebben.

De Kempense heidelibel in Nederland en in West-Europa

In Nederland was de Kempense heidelibel (figuur 8) tot voor kort eigenlijk alleen bekend uit het grensgebied van Noord-Brabant en België (Nederlandse vereniging voor Libellenstudie 2002, Bouwman et al. 2008), en bijna steeds

Figuur 5. Maximaal aantal exemplaren van de Kempense heidelibel (*Sympetrum depressiusculum*) door één waarnemer op één dag in de Weerribben waargenomen, waarbij enkel de hoogste waarde per decade werd gebruikt. Uit juli en augustus 2013 zijn geen data voorhanden (bron: www.waarneming.nl).

Maximum number of individuals of *Sympetrum depressiusculum* observed on a certain day by one observer in the Weerribben, only the highest value for each decade is shown. No data are available from July and August 2013 (source: www.waarneming.nl).

Figuur 6. Larvenhuidje van de Kempense heidelibel (*Sympetrum depressiusculum*). Let op de lange zijdoorns op S8 en kortere op S7.

Exuvia of Sympetrum depressiusculum. Note long lateral spines on S8, shorter lateral spines on S7 (Foto: Dolf Ramaker).

betrof dit zwervende exemplaren. In 2011 werd echter een mannetje nabij Zwolle (prov. Overijssel) waargenomen (pers. med. Gert Veurink), maar permanente populaties kwamen met uitzondering van in het grensoverschrijdend

natuurgebied Hageven (B)-Plateaux (NL) niet voor in Nederland.

In België ging de Kempense heidelibel de laatste twee decennia sterk achteruit (De Knijf et al. 2006, Lewylle et al. 2012), waardoor er momenteel nog slechts een paar populaties aanwezig zijn in de Kempen (De Knijf 2011). In Wallonië en Luxemburg verdween de soort al bijna 100 jaar geleden (De Knijf et al. 2006, Trockur et al. 2010) en het is maar de vraag of daar ooit populaties voorkwamen. Wellicht hebben de meeste waarnemingen betrekking op zwervende dieren.

In de Duitse deelstaat Nedersaksen komt de Kempense heidelibel op diverse locaties voor, zoals in de Ahldorfer Fischteiche. De populatiegrootte of de trend van deze populaties is echter niet voldoende bekend (pers. med. K.-J. Conze). In Noordrijn-Westfalen komt een stabiele populatie voor bij Haus Dülmen (pers. med. K.-J.

Figuur 7. Habitat van de Kempense heidelibel in de Weerribben, 8 oktober 2013. De ribben zijn gemaaid, en het Riet (*Phragmites australis*) is nog niet uitgedroogd.

Habitat of Sympetrum depressiusculum in the Weerribben, 8 October 2013. 'Ribs' have been mown, Phragmites has not dried out (Foto: Dolf Ramaker).

Figuur 8. Volwassen wijfje van Kempense heidelibel (*Sympetrum depressiusculum*). Weerribben, 5 augustus 2014.

Adult female of *Sympetrum depressiusculum*. Weerribben, 5 August 2014 (Foto: Dolf Ramaker).

Conze). De Kempense heidelibel blijkt in beide deelstaten vooral gebonden te zijn aan extensieve viskweekvijvers voor Karpers (*Cyprinus carpio*) (Schmidt 1993, 2008, Ewers 1996a, b). In het oosten van Saksen en in Brandenburg komen eveneens een aantal populaties voor die als stabiel worden beschouwd (Brockhaus & Fischer 2005; pers.med. K.-J. Conze). In Beieren en Baden-Württemberg gaat de soort door habitatverlies sterk achteruit (Kuhn & Burbach 1998, Sternberg & Schmidt 2000, pers. med. K.-J. Conze). De Kempense heidelibel werd beoordeeld als 'Met uitsterven bedreigd' in de Rode Lijst van libellen van Duitsland. In Frankrijk (Grand & Boudot 2006) en in Italië (Riservato et al. 2014) nam men een sterke afname waar.

Mogelijke herkomst van de Kempense heidelibel

Het is niet bekend hoe lang de Kempense heidelibel al in de Weerribben aanwezig is.

Gezien de waargenomen aantallen exemplaren is dit wellicht al een paar jaar. Ook is het niet bekend van waar de dieren afkomstig zijn. De dichtst bijgelegen bekende populaties zijn de Ahlhorner Fischteiche in Nedersaksen en de Hausdülmener Fischteiche in Noordrijn-Westfalen op zo'n 150 km van de Weerribben. Het is niet onmogelijk dat de Kempense heidelibel via de Vecht en het Zwarte Water de Weerribben heeft weten te koloniseren. Dit zou meteen de waarneming van een mannetje in 2011 in Zwolle, nabij het Vechtdal (pers. med. G. Veurink) kunnen verklaren. Ook nabij de Vecht ter hoogte van de Duits-Nederlandse grens zijn er verschillende waarnemingen bekend. Verder onderzoek de komende jaren zal hopelijk duidelijk maken of de soort ook in andere deelgebieden van de Weerribben opduikt, waar ze zich precies voortplant, hoe groot de populatie is en wat de populatietrend is in de Weerribben.

Dankwoord

Uiteraard dank aan Klaus-Jürgen Conze, zonder wie we in 2013 nooit in de Weerribben verzeild waren geraakt, voor de interessante discussies en voor zijn vele suggesties en opmerkingen op de tekst. Ook de informatie over de verspreiding in Duitsland is grotendeels aan hem te danken. Aan Jeroen Bredenbeek voor een dermate uitvoerig commentaar dat ik er in eerste instantie een beetje wanhopig van werd, maar wat voor mijn begrip bijzonder nuttig was. Aan Vincent Kalkman, voor introductie bij de bibliotheek van Naturalis, het doorlopen van de toenmalige stand van zaken en het beantwoorden van vragen. En de board of control waarmee we ideeën uitgewisseld hebben (Jeroen, Tim, Evert en Peter dus). Aan Nick voor de vertaling naar het Engels, en aan Nick en Geert De Knijf voor de ondersteuning bij het herschrijven van dit artikel en de analyse van de waarnemingen.

Literatuur

- Bouwman J.H., V.J. Kalkman, G. Abbingh, E.P. de Boer, R.P.G. Geraeds, D. Groenendijk, R. Ketelaar, R. Manger & T. Ternaat 2008. Een actualisatie van de verspreiding van de Nederlandse libellen. *Brachytron* 11: 103-198.
- Brockhaus T. & U. Fischer 2005. Die Libellenfauna Sachsens. *Natur und Text*.
- De Knijf G. 2011. Hoe zit het nu met de Kempense heidelibel *Sympetrum depressiusculum* in België? *Nieuwsbrief Libellenvereniging Vlaanderen* 5 (2): 9-10.
- De Knijf G., A. Anselin, P. Goffart & M. Tailly 2006. De libellen (Odonata) van België: verspreiding, evolutie, habitats. Libellenwerkgroep Gomphus in samenwerking met Instituut voor Natuur- en Bosonderzoek (INBO).
- Ewers M. 1996a. Zur Biologie und Ökologie der Sumpf-Heidelibelle *Sympetrum depressiusculum* (Selys, 1841) nach Untersuchungen an den Ahlhorner Fischteichen. Diplomarbeit, Carl von Ossietzky Universität Oldenburg.
- Ewers M. 1996b. Zum Vorkommen der Sumpf-Heidelibelle (*Sympetrum depressiusculum*) und anderer Libellenarten an den Ahlhorner Fischteichen. *Oldenburger Jahrbuch* 96: 297-312.
- Aan Hisko de Vries en Nick voor de informatie uit de database waarneming.nl. Aan Eric voor zijn intelligente en uiterst succesvolle zoektocht. En tot slot aan iedereen die de moeite heeft genomen om in het veld naar deze beestjes te gaan zoeken.
- Opgedragen aan Marjan van Oosten (1956-2014), gedreven veldbiologe en natuur-beschermster.*
- Dolf Ramaker**
Viaductstraat 6
9725BG Groningen
dolf@goyatlah.nl
- Ana Travník**
Mijavčeva ulica 24a
1291 Škofljica
Slovenia
- Grand D. & J-P. Boudot 2006. Les Libellules de France, Belgique et Luxembourg. Biotope, Mèze (Collection Parthénopée).
- Kalkman V.J., J-P. Boudot, R. Bernard, K.-J. Conze, G. De Knijf, E. Dyatlova, S. Ferreira, M. Jović, J. Ott, E. Riservato & G. Sahlén 2010. European Red List of Dragonflies Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Kuhn K. & K. Burbach 1998. Libellen in Bayern. Bayerischen Landesamt für Umweltschutz und vom Bund Naturschutz in Bayern, Stuttgart (Hohenheim).
- Lewylle I., J. Lambrechts & G. De Knijf 2012. Verslag van de Workshop Kempense heidelibel in Hasselt van 26/08/2012. *Nieuwsbrief Libellenvereniging Vlaanderen* 6 (2): 2-8.
- Muusse T. & G. Veurink 2011. Sierlijke witsnuitlibel (*Leucorrhinia caudalis*) voortplantend waargenomen in de Weerribben. *Brachytron* 14: 14-27.
- Nederlandse Vereniging voor Libellenstudie 2002. De Nederlandse libellen (Odonata). Nederlandse Fauna 4. Nationaal Natuurhistorisch Museum Naturalis, KNNV Uitgeverij & European Invertebrate Survey-Nederland, Leiden.

- Riservato E., R. Fabbri, A. Festi, C. Grieco, S. Hardersen, F. Landi, C. Utzeri, C. Rondinini, A. Battistoni & C. Teofili 2014. Lista Rossa IUCN delle libellule Italiane. Comitato Italiano IUCN e Ministero dell'Ambiente e della Tutela del Territorio e del Mare, Roma.
- Schmidt E. 1993. Die ökologische Nische von *Sympetrum depressiusculum* (Selys) im Münsterland (Naturschutzgebiet Heubachwiesen). Libellula 12: 175-198.
- Schmidt E. 2008. *Sympetrum depressiusculum* (Selys), a southern continental dragonfly depending on artificial habitats in Atlantic northwestern Germany (State of Northrhine-Westphalia) (Anisoptera: Libellulidae). Notulae odonatologicae 7: 5-10.
- Sternberg K. & B. Schmidt 2000. *Sympetrum depressiusculum* in Sternberg/Buchwald (Hrsg.) - Die Libellen Baden-Württembergs bd 2: 534-548.
- Trockur B., J-P. Boudot, V. Fichet, P. Goffart, J. Ott & R. Proess 2010. Atlas der Libellen / Atlas des libellules (Insecta, Odonata); Fauna und Flora in der Grossregion / Faune et Flore dans le Grande Région. Zentrum für Biodokumentation des Saarlandes, Landsweiler-Reden.
- Van der Heijden A.E. 2000. Een vondst van een populatie Donkere waterjuffers (*Coenagrion armatum*) in De Weerribben. Brachytron 4 16-19.

Summary

Ramaker D. & A. Travnik. Discovery of a population of *Sympetrum depressiusculum* in the National Park Weerribben and Wieden (The Netherlands). Brachytron 17(1): 16-23.

On 7 August 2013, five teneral females of *Sympetrum depressiusculum* were discovered in the Dutch Weerribben & Wieden National Park. Over the following days, various adults and a copula were found as well. The species was found in several places in the National Park. In 2014, the species was again found in several locations, and reproduction could be proved by the presence of 10 exuviae. The local water control measures and types of vegetation seem favorable for *Sympetrum depressiusculum* in Western Europe.

Samenvatting

Ramaker D. & A. Travnik. Ontdekking van een populatie van de Kempense heidelibel (*S. depressiusculum*) in het Nationaal Park Weerribben en Wieden (Nederland). Brachytron 17(1): 16-23.

Op 7 augustus 2013 werden vijf nog niet volledig uitgekleurde wijfjes van de Kempense heidelibel (*Sympetrum depressiusculum*) aangetroffen in de Weerribben. De dagen daarop werden ook volwassen dieren en een tandem ontdekt. De soort werd op verschillende plaatsen in de Weerribben waargenomen. In 2014 werd de Kempense heidelibel opnieuw op verschillende locaties waargenomen en werden ook 10 larvenhuidjes gevonden, waardoor lokale reproductie kon worden aangetoond. Het gevoerde waterbeheer en de aanwezige vegetatietypes lijken gunstig te zijn voor de Kempense heidelibel.

Keywords: Odonata, *Sympetrum depressiusculum*, the Netherlands, Weerribben, habitat.